

УДК 159.922.6

DOI:10.31339/2617-9598-2018-2(2)-50-58

Гошовський Ярослав Олександрович
доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри педагогічної та вікової психології,
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АГРЕСИВНОСТІ ДЕПРИВОВАНИХ ПІДЛІТКІВ

***Анотація.** У статті розкрито основні психологічні особливості агресивності дітей підліткового віку, які зростають без опіки батьків в умовах різновидової депривації. Констатовано, що механізм агресивної деструктивної поведінки неповнолітніх коріниться в їх вікових особливостях, що мають чітку тенденцію до самоствердження та самозахисту. Встановлено, що агресія/аутоагресія виступає типовим психостаном депривованих підлітків. Просторові й режимні обмеження, навмисні вип'ячення депривованими підлітками деяких психотипічних особливостей один одного провокують часті спалахи внутрішньозакладової агресивності. Тривала соціальна депривація призводить до стійкої поведінкової агресивності, найтипівішим проявом якої виступає спонтанна агресія. Для зняття агресивності депривованих підлітків потрібно застосовувати ревіталізаційні психотехнології нейтралізації соціо-психотравм задля оптимізації інкультураційних, реадaptaційних, ідентифікаційних та інших можливостей і здатностей.*

***Ключові слова:** підлітки, депривація, позбавленість сімейної опіки, агресія, фрустрація, тривожність, депресивність, ревіталізація.*

Постановка проблеми. У складних реаліях буття пересічної людини, яка зазнає екзистенційного тиску різноманітних деприваційних чинників, істотно зростає значення її цілісного й повномірною самоусвідомлення. Однак бурхливі й гострі зміни (іноді соціетальні мутації) ментально-економічних картин світу породжують особистісну амбівалентність, обтяжену численними деприваційними симптомами і синдромами. Вочевидь, слід вести мову про значне збільшення девіантних реакцій людини на розлади екологічного й соціально-духовного балансу довкілля. Типовою реакцією на загальну соціофрустрованість значної кількості людей постає агресія як вербально-інструментальна спроба покращити стан справ і швидко та раптово вирішити нагальні проблеми.

В умовах різновидової депривації блокуються основні життєві потреби людини, тому агресивність обирається як компенсаторний засіб нейтралізації негативних, тривожних, депресивних моделей світоосвоєння. Депривовані підлітки порівняно з однолітками із нуклеарних сімей схильні до частішого застосування агресії/аутоагресії, що зумовлено гнітючим режимом базових обмежень розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Функціональна сутність агресивних проявів людини має тривалу науково-дослідницьку традицію (А. Бандура, Р. Берон, К. Бютнер, К. Лоренц, З. Фройд, L. Berkowitz, J. Dollard, L. Doob, N. Miller та ін.) і загалом постулюється як негативний і деструктивний психостан, що ускладнює життєдіяльність [1; 2; 3; 5; 6]. Психологічна семантика агресії полягає в тому, що це один із способів вирішення проблем,

пов'язаних зі збереженням індивідуальності, захистом і розвитком почуття власної гідності, самості, самооцінки, рівня домагань, а також збереженням і посиленням контролю над суттєвим для суб'єкта мікро- і макродовкіллям. Позитивною ознакою агресії називається те, що вона забезпечує індивідові чи спільноті в цілому можливість виживання, безпеки і розвитку, тоді як негативним аспектом агресії є спрямованість на задоволення потягів шляхом завдання шкоди іншим людям.

Звуження політропності підлітка, обмеження різнобічних і тісних зв'язків з навколишніми людьми, позначається на семантичному наповненні його образу Я. Пролонгована депривація, заважаючи повноцінному особистісному адаптуванню та самоствердженню в умовах дитячого навчального закладу закритого типу, спонукає до ускладненого й нестабільного розвитку. Вона занижує позитивне уявлення підлітка про себе, що схильний вбачати скрізь нездоланні перепони та має неадекватну систему самооцінювання [3; 7].

Підлітки з негативною самооцінкою схильні до розв'язання будь-яких проблем неконвенційними способами. Серед багатьох особистісних характеристик образу Я депривованих підлітків типовою є загострена агресивність майже в усіх сферах діяльнісного прояву.

Дж. Боулбі, стверджуючи негативність ефекту ранньої та тривалої розлуки дитини з матір'ю, зауважив так званий синдром "афективної тупості". Внаслідок материнської депривації в дитини формується активне несприймання самої себе, нездатність до дружби і любові, відсутність відчуття спільності, подібності з іншими людьми, самозаперечення, нехтування собою та іншими. Найчастіше все це знаходить своє вираження, розрядку в агресії, що спрямована на інших людей у вигляді антисоціальних поведінкових дій, або на себе, на своє "Я", що супроводжується значними психічними розладами й межує зі схильністю до суїцидності [8].

Така зациклена агресивність у край небезпечна в умовах дитячого навчально-виховного закладу закритого типу, оскільки обмежене коло спілкування, постійне й одноманітне партнерство можуть спричинитись до гіперактивних і патогенних форм агресії в депривованих дітей. Просторові й режимні обмеження, навмисні вип'ячення депривованими підлітками деяких психотипічних особливостей один одного провокують часті спалахи внутрішньозакладової агресивності. Глузування над способом життя і стилем навчання, утилітарне загострення і висміювання мета-образу Я (Ми) ("інтернатський вихованець") дітьми, що проживають за межами закладу і навчаються в масових школах, спричиняються до гострих агресивних актів (акцій) у формі суперечок і бійок. Це позначається на хисткості самоакцептації, на нестабільності образу "Я" (Ми) депривованих підлітків.

Стан фізичного й духовного ізоляціонізму сприяє розвитку в депривованих дітей фрустрації, внаслідок якої відбувається розлад особистісних планів, нищення задумів, надій і сподівань. Підвищена зовнішня та внутрішня агресивність ситуації розвитку, її психотравмуюча модальність негативно позначаються на образі Я дітей, що позбавлені батьківської опіки. Це викликає зміни в психічному стані дітей, провокує калейдоскопізм у їх емоційності, типі мислення, уяві, нівелююче відбивається на процесі становлення образу Я.

Першочерговою акцією, що виникає в стані фрустрації є агресивність. Тут мається на увазі її найширше трактування, тобто не лише прямий напад, але й бажання напасти, ворожість, погроза, залякування тощо. В депривованих підлітків вона проявляється як на зовнішньому рівні (задиркуватість, брутальність, втрата самоконтролю, гнів, обурення, агресивна жестикуляція), так і на рівні внутрішньому, "прихованому" (озлобленість, недобррозичливість, готовність "дати здачу" в найдошкульніший момент, "зірвати зло" на будь-кому, звалити вину на невинного). Звичайно, агресивність не є панпсихічним станом серед депривованих підлітків, але знання особливостей її прояву в умовах дитячого навчально-виховного закладу закритого типу допомагає з'ясувати суттєві аспекти процесу формування і становлення образу Я (Ми) й образу Я кожного вихованця зокрема.

На думку вчених, механізм агресивної деструктивної поведінки неповнолітніх коріниться в їх вікових особливостях, що мають чітку тенденцію до самоствердження та самозахисту. Значну роль відіграє система захисту самоствавлення, яка, будучи відносно стійким і тривалим переживанням, пронизує самосприймання та образ Я. Оскільки захист особистісного самоствавлення є закономірним явищем, то не випадкове й різноманіття його видів, диференціація модальностей. При цьому "агресивний захист" тлумачиться як активно використовуваний вид захисту самоствавлення не лише у вигляді агресії стосовно образи чи критики (зовнішності, поведінки тощо), але й у формі екстренної спалахової мобілізації всіх захисних механізмів базального "Я", всієї самосвідомості. Отже пов'язана зі складними якісно-динамічними емоційними проявами агресивна поведінка відображає зміст самоствердження, самозахисту і самосприймання особистості й зумовлюється діяльністю самосвідомості [1; 2; 3; 6].

Мета статті – встановити психологічні особливості агресивності підлітків, які перебувають в режимі депривації.

Виклад основного матеріалу. Депривована особистість відчуває страх утрати самоідентичності, який породжує широку гаму захисних стратегій, що можуть викривити й деформувати образ Я, щоб забезпечити збереження позитивного самоствавлення. Така гостро виражена потреба в збереженні цінності свого "Я" призводить самосвідомість підлітка до фрустрації базових конструктів. Це може призвести до дисбалансу між афективними й

когнітивними процесами, що беруть участь у формуванні самоставлення й образу Я, а також негативно позначитись на інтегральному особистісному рівні у вигляді надмірного агресивного психозахисту і конфліктної структури самосвідомості. Отже режим різновидової депривації, послуговуючись у процесі становлення образу Я підлітка основним механізмом – авторитарною гіперсоціалізацією, породжує депресивний і невротичний модус самосвідомості, крихкий, нерозвинений і дихотомійний образ Я. Моніторинг депривованим підлітком свого внутрішнього “Я” дуже нерівномірний, часто недосконалий і далекий від об’єктивності. Упереджене ставлення до свого ества детермінується особливостями перебування в деприваційній системі розвитку й пояснюється неспроможністю накопичити якомога більшу кількість об’єктивних ставлень (самоставлень) через відсутність реальної сімейної взаємодії. Марні очікування підлітками школи-інтернату позитивних ставлень інших людей створюють ідеалізований образ Я, який, даючи можливість для розвитку самосвідомості, все ж утворює розрив з реальним образом Я. Це активно заважає механізмам ототожнення та ідентифікації. Народжуючись у результаті взаємодії з батьками, механізми ідентифікації лише згодом можуть перерости в індивідуалізацію, що ніби надбудовується над ними.

В умовах ранньої депривації сімейних взаємин у дитини розвиваються негативістські механізми, що загрожують структурі самосвідомості й заважають усвідомленню тотожності своїх психічних і суспільно-моральних самооцінок. Розхитується триаспектна єдність (за І. Коном) усієї структури особистості – ідентичність (“самість”), суб’єктивність (“его”) й образ Я. Неадекватно й хаотично здійснюється депривованим підлітком вибір між трьома полярно протилежними ідентифікаціями - із самим собою, з іншими, зі світом. Через обмежувачий вплив соціальних факторів (соціальна депривація) невдалі пошуки підлітком свого “Я” спричиняються до втрати або невіднайдення ідентичності, що надає образу Я рис конформності, апатичності й агресивності, призводить до саморуйнування ще хистких його складових. Актуальне “Я” депривованого підлітка деструктивно налаштоване стосовно системи часткових потенційних “Я”, а це не менш руйнівню відбивається на становленні самосвідомості. Зовнішні соціальні цінності, оцінки референтного оточення не опосередковуються виваженим аналізом, сприймаються “на віру” і тому створюють розмиті рефлексивні самоставлення й самооцінки. Образ Я депривованим підлітком не будується (формується, створюється, виліплюється), а лише добудовується з урахуванням домінуючої ролі зовнішніх впливів, інколи девіантних. Складно не встановити чітку залежність розвитку самосвідомості, образу Я підлітка від тривалості його деприваційного досвіду, що був наповнений несприятливим сімейним психологічним кліматом, залежністю від алкоголю і транквілізаторів, іншими девіантними особливостями.

Як відомо, афективна зарядженість і спрямованість поведінки призводять до соціальної дезадаптації. Умови закритого навчального закладу, режим поліфункціональної депривації спричиняють загострення дратівливості, нагнітають агресивність, розхитують міжособові взаємини. Несприятливість загального емоційного фону, складнощі при спілкуванні з ровесниками, персоналом закладу, інші деприваційні фактори спонукають до вибору підлітками агресивних поведінкових стратегій і тактик, що негативно позначається на всіх рівнях особистісного розвитку, зокрема на самоусвідомленні й на образі Я.

Проявляючись найрізноманітнішими способами, агресія підлітків, здебільшого, детермінується тою гіперпідлеглою позицією, яку вони вимушені займати в навчально-виховному закладі закритого типу. Тривала депривація сімейного спілкування ускладнює психологічну реабілітацію підлітка в майбутньому, руйнує його логотерапевтичні спроби формувати конструкти свого образу Я. Крім агресії при тривалих позбавленнях повноцінного сімейного спілкування індукуються різні поведінкові зміни, а також психофізіологічні й нейрохімічні зміни ("синдром ізоляції"), що свідчить про те, що соціальна депривація є всезагальним і могутнім стимулом. Роль повноцінної сімейної взаємодії у вихованні самосвідомості підлітка переоцінити важко. Адже завдяки культивуванню дорослими узвичаєних поведінкових норм відбувається сприятливий соціальний вплив і процес активної соціалізації. В результаті тривалої депривації навіть такі парціальні біологічні явища як прямоходіння, розрізнення гарячої та холодної їжі, справляння потреб можуть нормативно не набуватися й суттєво відрізнятися від загальноприйнятих у людському суспільстві ("синдром Мавглі", лісові діти тощо). Поведінкові відхилення пояснюються інтелектуальними дисфункціями й супроводжуються тривалою психічною інфантильністю як наслідком дії цілого комплексу типів депривації та позначаються на самосвідомості особистості у вигляді збідненого, малоструктурованого й неадекватного образу Я.

Тривала соціальна депривація призводить до стійкої поведінкової агресивності, найтипівшим проявом якої виступає спонтанна агресія, що є наслідком ситуацій, які можуть бути узагальнені терміном „парадигма колонії”. Суть полягає у сформуванні підлітками в умовах обмеженого ареалу діяльності й спілкування своєї соціальної групи з ієрархією домінантності. Різномодальне розшарування підлітків, маючи складні механізми й детермінанти, найчастіше проявляється якраз у формі спонтанної агресивної поведінки, однак, як згадувалося, протилежною реакцією може бути поведінка підлеглості, покори, пасивного уникнення. В залежності від особистісного статусу, ролі, місця в ієрархії взаємин, специфіки внутрішньогрупового фаворитизму, міри корпоративності такої групи особистісні параметри чи не кожного з її членів набувають полярних характеристик і забарвлень.

У вихованців виправно-трудової колонії, багато з яких виховувалися з раннього віку в дитячих будинках і школах-інтернатах, аналіз свого минулого й теперішнього соціального "Я" набагато нижчий, бідніший і малоконструктивніший, ніж у ровесників з благополучних сімей. Незначна увага до власного соціального "Я" у процесі усвідомлення часу життя пояснюється насамперед особливостями, складнощами чи девіаціями пройденого життєвого шляху. У системі міжособових взаємин вихованці виправно-трудова колоній стабільно висувують на чільні позиції власне "Я", нібито відмежовуючись і захищаючись таким егоцентризмом. Водночас можливі й протилежні за модальністю психозахисні реакції, що знаходять своє вираження в аутистичності, замкнутості, знехтуваності, внутрішній самоізоляції або й аутоагресивності.

Наслідки сімейної депривації такі важкі й складні, що навіть представники полярних статусних місць єдині у своїй "включеності" в тотальну систему заборон і позбавлень, у замкнутий комунікативний ареал. Така єдність соціально-духовного статусу породжує розмитий образ Я, що зливається з образом Ми, і здебільшого переживається як соціальна трагедія, "особистісне тавро", "чорна пляма" та іноді знаходить своє сублимаційне виявлення в агресії. В режимі депривації гостро постає проблема адекватності-неадекватності психологічного світу особистості, посилюється відчуття нею амбівалентності (дихотомійності). Несформований і розмитий образ Я порушує стабільність усієї Я-концепції підлітка, в результаті чого коливаються конструкти самоствердження (самоаналізу, самопізнання, самоконтролю) як однієї з основних і нагальних вікових доміант. А хисткі новоутворення можуть у результаті депривації батьківського впливу набувати девіантної орієнтованості.

Відсутність сімейного тепла й поради, режимні умови закритого навчального закладу налаштовують підлітка на розвиток у заданому "статусі", ведуть до спрощення або й нівелювання індивідуально-неповторних рис образу Я. Притуплюється або хворобливо загострюється рефлексування, що викликає перепади самооцінки й розмиту, дифузну самоакцептацію. Підліток дуже чутливо реагує на оцінки іншими його окремих моральних та інтелектуальних якостей, і тому будь-яке акцентування, особливо критичне, прискіпливе, викликає сильні афективні переживання (смуток, втрату впевненості, пригніченість тощо) та породжує агресивність.

Висновки і перспективи. Загалом, можна узагальнити такі ключові підходи до етіології агресії: розгляд агресії здійснюється як вроджений інстинкт; агресія зумовлена спадковістю, рівнем гормонів або специфікою функціонування центральної нервової системи людини, тобто біохімічними факторами; агресія пов'язана із станом фрустрації; агресія є продуктом соціального навчання. Загальнопсихологічними детермінантами агресивної

поведінки та її похідними виступають підвищена тривожність, фрустраційна інтолерантність, неефективні механізми психологічних захистів, неоптимальні копінг-стратегії, нестабільність «Я-образу», неузгодженість когнітивних конструктів особистості і, як наслідок, – дій та вчинків; а також неусвідомлена й неконтрольована готовність до агресивного реагування.

Депривація спричиняє неадекватний модус свідомості, негативно позначається на самосвідомості, породжує відхилення у формуванні самооцінки, шкодить психічному здоров'ю, служить причиною розладів і дисгармоній у процесі особистісного становлення підлітків. Нагромадження різноманітних видів депривації (соціальна, сімейна, сенсорна, материнська, комунікативна, афективна, матеріальна та ін.) призводить до нівелювання індивідуальної психоструктури особистості підлітка, істотно підвищує рівень його агресивності. Несформованість ключових життєвих орієнтирів, аксіологічна дихотомія, страждання через втрату (ненабуття) сенсу життя, почуття знехтуваності, самотності і занедбаності породжують своєрідний екзистенційний вакуум, що зумовлює агресивність, обмежує особистісний потенціал депривованої людини, яка нагально потребує фахової психологічної допомоги.

Для зняття агресивності депривантів потрібно застосовувати ревіталізаційні психотехнології нейтралізації соціо-психотравм задля оптимізації інкультураційних, реадaptaційних, ідентифікаційних та інших можливостей і здатностей. Наприклад, діти з евакуйованих родин під впливом певної травми, зокрема «синдрому АТО», відчувають порушення балансу емоційних і раціональних компонентів, а це означає, що вони менше зазнаватимуть впливу раціональних чинників (знання, переконання), ніж їхні однолітки, і значно відчутніше – впливу емоціогенних детермінант (розладнані чи втрачені безпосередні інтимно-особистісні контакти, блокована перцептивна взаємодія, здебільшого негативно емоційно забарвлені й насичені переживання і почуття тощо). Отож цілком можливою є вербальна або інструментальна агресія таких дітей, тому ревіталізація, насамперед її рекреаційно-реабілітаційні компоненти, потребує культивування сенсорно-перцептивних тактик і стратегій, зокрема у варіанті розроблених нами й апробованих медіально-рефлексійного та сензитивно-комунікативного тренінгових підходів.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у проведенні крос-культурних досліджень аналізованого феномена.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бэрон Р. Агрессия / Р. Бэрон. Д. Ричардсон. – СПб : Питер, 2001. – 352 с.
2. Бютнер К. Жить с агрессивными детьми / Бютнер К. ; [пер. с нем. Д. В. Дмитриева] – М., 1991. – 144 с.
3. Галушко Л. Я. Психологічна корекція агресивної поведінки у ранній юності засобами мистецтва :

автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 „Педагогічна та вікова психологія” / Л.Я. Галушко. – Івано-Франківськ, 2010. – 21 с.

4. Гошовська Д. Соціально-психологічна ревіталізація депривованих і неповносправних дітей в освітніх закладах інтернатного типу / Дарія Гошовська / Ревіталізація дітей з особливими потребами: монографія / За заг. ред. проф. Гошовського Я.О. – Луцьк: ПП Іванюк В.П., 2013. – С.77-104.

5. Кравчук С.Л. Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 – «Загальна психологія, історія психології». – К., 2002. – 21 с.

6. Мізерна О.О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 – «Педагогічна та вікова психологія». – К., 2005. – 21 с.

7. Ревіталізація дітей з особливими потребами: монографія / За заг. ред. проф. Гошовського Я.О. – Луцьк : ПП Іванюк В.П., 2013. – 360 с.

8. Bowlby J. Child Care and Growth of Love / J. Bowlby. – L.:Penguin Book, 1961. – 320 p.

REFERENCES

1. Beron R., Richardson D., 2001. Agressija [Aggression] SPb: Piter 352 p.
2. Bjutner K., 1991. Zyznj s aggressivnymi detmi [To live with aggressive children] [per. s nem. D. V. Dmitrijeva] M. 144p.
3. Halushko L.Ja., 2010. Psychologichna korekcija agresyvnoji povedinky u rannij junosti zasobamy mystectva: avtoref. dys. ... kand. psychol. nauk: spec. 19.00.07 “Pedagogichna ta vikova psychologija” [Psychological correction of aggressive behavior in early youth by means of art: author's abstract] Ivano-Frankivsk 21p.
4. Hoshovska D., 2013. Sozialno-psychologitchna revitilisazija depryvovanych i nepovnospravnych ditej v osvitnich zakladach internatnoho typu [Socio-psychological revitalization of deprived and disabled children in educational institutions of the orphanage type] Revitilisazija ditej z osoblyvymy potrebamy: monografija. Za zah. red. prof. Hoshovskoho Ja. O. Luck: PP Ivanjuk V. P. PP.77-104.
5. Kravchuk S.L., 2002. Osoblyvosti psychologichnyh determinant ahresyvnyh projaviv osobystosti : avtoref. Dys. kand. psychol. nauk: spec. 19.00.01 «Zahalna psychologija istorija psychologiji» [Features of psychological determinants of aggressive manifestations of personality] K. 21 p.
6. Mizerna O.O., 2005. Psychologichni osoblyvosti projavu ahresiji u ditej pidlitkovoho viku: avtoref. dys...kand. psychol. nauk: spec. 19.00.07 «Pedohohichna ta vikova psychologiji [Psychological features of the manifestation of aggression in adolescent children] K. 21 p.

7. Revitalisazija ditej z osoblyvymy potrebamy, 2013: monografija [Revitalization of children with special needs] Za zah. red. prof. Hoshovskoho Ja. O. Luck: PP Ivanjuk V. P. 360 p.
8. Bowlby J., 1961. Child Care and Growth of Love L.: Penguin Book. 320 p.

***Summary.** Main psychological peculiarities of the aggression of teenagers, which grow without the parental care in the conditions of a variety of deprivation have been revealed in the article. The mechanism of aggressive destructive behavior of teenagers is rooted in their age peculiarities, which have a clear tendency for self-affirmation and self-defense has been stated. It has been established that aggression / autoaggression is a typical mental state of deprived teenagers. Spatial and behaviour restraints, intentional making a show of some mental features of deprived teenagers to each other provoke frequent outbreaks of inside institutinal aggression.*

Deprivation causes an inadequate mood of consciousness, adversely affects the self-awareness, generates a deviation in the formation of self-esteem, impairs mental health, causes frustration and disharmony in the process of personal development of teenagers. The accumulation of various types of deprivation (social, family, sensory, maternal, communicative, affective, material, etc.) leads to the leveling of the individual psychostructure of teenager's identity, significantly increases the level of his/her aggressiveness. The disorientation of key living standards, axiological dichotomy, suffering through the loss (negation) of the meaning of life, the sense of neglect, loneliness and neglect give rise to a peculiar existential vacuum that predetermines aggressiveness, restricts the personal potential of the deprived person who urgently needs professional psychological help.

Prolonged social deprivation leads to persistent behavioral aggressiveness, the most typical manifestation of which is spontaneous aggression. To remove the aggressiveness of deprived teenagers it is necessary to apply revitalization psychotechnologies of neutralization of social psychotrauma in order to optimize inculturation, readaptation, identification and other abilities.

Key words: *teeagers, deprivation, deprivation of family care, aggression, frustration, anxiety, depression, revitalization.*

МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: www.msu.edu.ua

E-mail: info@msu.edu.ua, pr@mail.msu.edu.ua

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>